

macılığı yapılmış, halk sarnıç suyu içmekten kurtulmuş, kanalın her iki yakasında binalar yükselmiş ve Makrîzî'nin söylediği gibi çorak topraklardan 100.000 fedân tarım arazisi kazanılmıştır. Zamanla kumların doldurduğu kanal Sultan Barsbay tarafından yeniden kazdırılmış ve 826 (1423) yılında eski durumuna kavuşturulmuştur.

Muhammed b. Kalavun'dan sonraki hükümdarlar döneminde görülen istikrarsızlık ve iç çalkantılardan İskenderiye de etkilenmiş, ayrıca 749 (1348) ve 764 (1363) yılları arasındaki veba salgınında nüfusunun bir kısmını kaybetmiştir. 767'de (1365) Kıbrıs Haçlı Krallığı ile müttefiklerinin saldırısına mâruz kalan şehir ciddi bir şekilde tahrip edildi ve yağmalandı. Bir katliama dönüşen, müslümanların yanı sıra yahudi ve yerli hristiyanların da zarar gördüğü bu saldırı Haçlılar'ın Mısır'a yaptıkları seferlerin sonucusudur. 770 (1368) yılında İskenderiye'ye giden Sultan el-Melikü'l-Eşref Şa'bân tahrip edilen kaleleri gezmiş ve onarılmaları için emir verdikten sonra burayı nâiblik yapmıştır. Böylece normal bir vilâyet merkezi olan İskenderiye Tarablusşam, Hama ve Safed gibi müstakil bölge haline gelmiş, valisi de saltanat nâibi sıfatıyla adı geçen özerk bölgelerin hükümdarlarına benzer bir statü kazanarak o tarihten itibaren melikü'l-ümerâ adıyla anılmıştır. Sultanın bu ziyaretinden sonra İskenderiye'nin sur ve kaleleriyle birlikte camileri, caddeleri ve Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından yaptırılan külliyesi tamir edilmiş, bütün esnaftan geceleri dükkân ve iş yerlerinin kapısına birer lamba asmaları istenmiştir. Sultan Kayıtbay da şehri 882 (1477) ve 884 (1479) yıllarında iki defa ziyaret etmiş, bu ziyaretler sırasında harabe halindeki İskenderiye Feneri'nin yerine yeni bir kale yaptırmıştır. Tarihçi İbn İyâs'ın yazdığına göre Kayıtbay'ın yaptırdığı kalede cami, değirmen, ekmek fırını, asker yatakhaneleri ve çeşitli silâh depoları bulunuyordu. Re'süttîn yarımadasının kuzeyine düşen bu kale günümüze kadar varlığını korumuştur.

Memlükler döneminde İskenderiye'deki önemli dinî yapılar arasında Ebû'l-Abbâs el-Mürsî Camii, Hulâsiye, Nablusiye, Fahr, Bilbisî, İbn Habâse, Tikrîti, Demâmîni, Kayıtbay medreseleri, Bîlik el-Muhsinî Hankahı ve Nebîhiye ve Tikrîti dârü'l-hadisleri bulunmaktaydı. Bunlardan başka hamam, han ve şehrin ticaretini canlı tutan iş hanları vardı.

İskenderiye, IX. (XV.) yüzyıldan itibaren özellikle Kayıtbay'ın ölümünden (901/1496) sonra çöküntü dönemine girmiştir. Ümitburnu yolunun keşfedilmesi, İskenderiye Limanı'nda odaklanan deniz ticaretini ciddi şekilde baltalamıştır. Ayrıca şehirde veba ve diğer salgın hastalıklar yayılmış, binlerce insan ölürken binlercesi de şehri terketmiştir; savaşlar ve çeşitli isyanlar da tahribata sebep olmuştur. Sultan Kansu Gavri'nin 920 (1514) ve 921 (1515) yıllarında ziyaret ettiği İskenderiye, 923'te (1517) Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferiyle Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (nşr. Ch. C. Torrey), Kahire 1411/1991, s. 37 vd., 130, 175, 177, 191; Belâzûrî, *Fütûh* (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ - Ömer Enîs et-Tabbâ), Beyrut 1407/1987, s. 309-314; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), IV, 104-110, 250; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 370-379; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuğât* (Guest), s. 9, 11, 36, 53, 58, 71, 95, 153, 161-165, 172, 184, 205, 216, 223, 274, 287, 326; Belevî, *Sîretü Ahmed b. Tolûn* (nşr. M. Kürd Ali), Kahire, ts. (Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye), s. 46, 48, 264; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut 1400/1980, s. 13-17; Abdülatîf el-Bağdâdî, *el-İfade ve'l-i'tibâr* (nşr. Ahmed Gassân Sabânî), Dimaşk 1403/1983, s. 51, 98; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 88-93; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Rabat 1417/1997, I, 179-185; Muhammed b. Kâsım en-Nüveyrî, *Kitâbü'l-İlmâm* (nşr. E. Combe - A. S. Atiya), Haydarâbâd 1388-90/1968-70, I-IV, tür.yer.; Makrîzî, *el-Hîta*, I, 144-175; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, I, 75, 78, 80; II, 192; III, 7; IV, 30, 72; V, 119, 142-145; XI, 17; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâdara*, I, 68, 84-96, 106 vd., 159-164; II, 4, 138, 275, 278, 292; İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, I, 94-108, 114; IV, 423; V, 148 vd.; S. Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*, London 1901, s. 1, 7, 10, 12, 14, 101, 151, 183, 198, 216, 320; Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela* (trc. ve nşr. M. N. Adler), London 1907 → (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1995, s. 74-77; E. Combe, *Alexandrie au moyen âge*, Alexandria 1928; Fuâd Ferruh, *el-İskenderiyye*, Kahire 1942; Muhammed Subhî Abdülhakîm, *Medînetü'l-İskenderiyye*, Kahire 1958; Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu medîneti'l-İskenderiyye fi'l-'aşri'l-İslâmî*, İskenderiye 1967; a.mlf., "el-İskenderiyye: Tûbûğrâfiyyetü'l-medîne ve teṭavvürühâ min aḳdemi'l-'uşûr ile'l-vakti'l-hâzir", *el-Mecelletü't-târîhiyyetü'l-Mısrîyye*, II/2, Kahire 1949, s. 191-271; Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-İskenderiyye ve ḥaḳâretühâ fi'l-'aşri'l-İslâmî*, İskenderiye 1982, tür.yer.; Arslan Terzioğlu, "İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakulmamıştır", *VD*, sy. 9 (1971), s. 419-446; Ahmad 'Abd ar-Râziq, "Les gouverneurs d'Alexandrie au temps des mamlûks", *Aisl*, XVIII (1982), s. 123-169; Rhuvon Guest, "İskenderiye", *İA*, V/2, 1084-1088; S. Labib, "al-İskandariyya", *EP* (İng.), IV, 132-137.

EYEMEN FUÂD ES-SHEYD

Osmanlı Dönemi. İskenderiye, Ridâniye Savaşı'nın ardından Tomanbay'ın Kahire'de idamından otuz altı gün sonra Câfer Bey idaresindeki Osmanlı donanmasının buraya gelişiyle Osmanlı idaresine geçti (27 Rebûlâhîr 923 / 19 Mayıs 1517). Donanmanın İskenderiye'ye vardığını haber alan Yavuz Sultan Selim de 12 Cemâziyellelvel'de (2 Haziran) şehre gelerek burada dört gün kaldı. İskenderiye, bundan sonra İstanbul'dan Kahire'ye uzanan deniz yolu üzerinde önemli bir liman olarak gelişmeye başladı. Hayır Bey'in beylerbeyliği zamanında bir Memlûk emri tarafından yönetilen şehrin liman gelirleri, Kanûnî Sultan Süleyman devrinden itibaren devlet adına alındığı gibi bu işlerle ilgili olarak buraya bir emin tayin edildi.

İskenderiye'de ilk önemli olay Hain Ahmed Paşa'nın beylerbeyliği esnasında meydana geldi. Şehir Ahmed Paşa'nın isyanı sırasında karışıklıklar içinde kaldı ve merkezle ilgisi bir süre kesildi. Makbul İbrâhim Paşa'nın Mısır'a gitmesine kadar bu durumda bulunan İskenderiye'ye İbrâhim Paşa tarafından idarî ve malî işlerle ilgili bir kanunnâme hazırlatıldıktan sonra (Barkan, s. 355-387) bir sancak beyi tayin edildi. Böylece İskenderiye, Mısır eyaletinin ilk üç sancak beyliğinden birinin merkezi olmuş, Dimyat, Berellüs ve Reşîd bir süre buraya bağlanmış, fakat 980'de (1572) Dimyat ve Reşîd müstakil birer sancak yapılmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren Reşîd bazan İskenderiye'ye, bazan da Dimyat'a tâbi olmuştur.

Pîrî Reis'in XVI. yüzyıl başlarına ait *Kitâb-ı Bahriyye*'sinde "Arap memleketlerinin denize açılan kilidi" olarak tarif edilen, etrafının surlarla çevrili olup kale önünde iki limanının bulunduğu, ancak kale içinin harap halde olduğu belirtilen (IV, 1485-1495) İskenderiye, önceleri el-Medînetü'l-Arabiyye adıyla anılırken XVII. yüzyılda surların dışına doğru genişlemeye başladıktan sonra el-Medînetü't-Türkiyye diye anılmaya başlandı. Kısa sürede Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki en önemli limanlarından biri haline gelen şehir Mısır, Yemen, Habeşistan ve Haremeyn'e giden Osmanlı idareci ve ulaklarının, yerli ve yabancı birçok tüccarın, hacı taşıyan gemilerin uğradığı, devlet donanmalarının karşılandığı bir giriş-çıkış kapısı özelliği kazandı. Mısır'a tayin edilen beylerbeyler, Mısır beyleri, âyanları ve asker ocaklarının temsilcileri tarafından burada karşılanırdı. XVII. yüzyıl ortaların-

dan itibaren bazı zorba Memlûk sancak beyleri ve ocak ağaları yeni tayin edilen beylerbeyini istemedikleri zaman onun İskenderiye'den Kahire'ye hareketine engel olurlar ve buradan geri gönderirlerdi.

Osmanlı Devleti'nin Batı devletleriyle olan ticarî münasebetlerinde İskenderiye Limanı önemli bir yere sahipti; ticarî imtiyaz verilen Venedik, Fransa, Dubrovnik ve İngiltere tüccarı ve şirketleri burada faaliyet gösterirdi. Bu devletler kendi tebaalarının meselelerini halletmek üzere İskenderiye'de konsolosluklar da açmışlardı. XVII ve XVIII. yüzyıllarda bu imtiyazlara kilise, okul ve bazı malî müesseseler açma gibi yenileri ilâve edilmiştir.

İskenderiye Limanı'nın hareketliliği, XVI. yüzyıldan itibaren Akdeniz'de pek çok deniz korsanının faaliyetine de yol açmış ve bu durum zaman zaman şehri etkilemiştir. Nitekim İskenderiye - İstanbul deniz yolunun emniyeti, bu yolda gelip giden hacı, tüccar, erzak, hatta devlete ait gemileri korumak için burada savaş gemileri hazır bulunduruluyordu. Dimyat ve Reşîd'deki savaş gemileriyle birlikte bu donanma Mısır'ın kuzey sahillerini korumaktaydı. Bu donanma Rodos (1522), Sakız (1566), Kıbrıs (1571-1573) ve Girit (1669) gibi önemli Akdeniz adalarına yönelik askerî seferlere de katılmıştır.

İskenderiye'nin idarî, malî ve askerî teşkilâtı bir yandan kaptanpaşa ve mal emini vasıtasıyla devlet merkezine, bir yandan da Mısır beylerbeyi, defterdarı ve kadısı vasıtasıyla Mısır eyaleti merkezine bağlıydı. Bu sebeple İskenderiye'nin iki sıfatı olup biri kaptanpaşanın nezâretinde "kaptânü'l-imâreti's-şerîfe", diğeri Mısır beylerbeyinin idaresinde "emîrül-livâi's-sultânî bi's-sağri's-Sikenderî" idi. İskenderiye beyi ve kaptanı iç işlerin çözümlemesinde Mısır beylerbeyinden, dış meselelerde ise merkezden emir alırlardı. İskenderiye sancak beyi ve kaptanının 200.000 ile 600.000 akçe arasında sâlyânesi olurdu. Ayrıca kendilerine *cerâyê** olarak 500 irdeb hububattan başka İskenderiye gümrüğü ve pazar vergilerinden tahsisat ayrılırdı. İskenderiye kaptanının tayini 1162 (1749) yılına kadar düzenli olarak yapılmıştır. Bu tarihten Gazi Hasan Paşa'nın İskenderiye'ye gittiği 1200'e (1786) kadar sancak yerli Memlûk mütegalibinin elinde kalmıştır.

Kayıtbay, Ebûkîr, Reken ve Bircüssilsile adı altında birçok kalesi olan İskenderi-

ye'nin muhafazası için yeniçeriler görevlendirilmişti. "Merdân-ı kal'a" diye anılan bu görevliler, sancak beyinin en önemli yardımcılardan olup limanda büyük nüfuzları vardı. Yine bu kalelerde görülen az sayıdaki azeblerin çoğu İskenderiye Tersanesi'nde çalışırdı. Şehirdeki devlete ait müesseselere nezaret eden çavuşlarbaşı ise aynı zamanda hisbe emininin görevini yapardı. Ancak XVIII. yüzyılda müstahfız ve azeblerin nüfuzları azalmış, bütün yetkiler mütegalibe Memlûk emîrlerine geçmişti.

XVI. yüzyılda İskenderiye Limanı Asya'nın güneydoğusundan, Yemen'den, Afrika'dan ve Mısır'ın güneyinden gelen ticaret kervanlarının merkezi olmuş, tâcirlerin ikameti ve mallarının depolanması için şehirde vekâletü't-tüffâh, vekâletü'l-kaptân, vekâletü'z-zeynî Bilâl b. Ali adları altında özel yerler yapılmış, sûku'l-attârîn, sûku'l-kittân, sûku'l-cevârî, sûku's-sarrâfîn, sûku'l-megâribe ve sûku's-sâğa denilen pazarlar kurulmuştur. İskenderiye muhtesibi bu vekâlet, pazar ve dükkânlarda gerçekleştirilen alışverişlerin düzeninde yapılmasından sorumlu idi.

Osmanlılar devrinde İskenderiye'ye çeşitli madenler götüren Venedikliler oradan za'feran, öküz derisi, kahve ve baharat gibi Yemen ve Hindistan ürünlerinden satın alırlardı. İskenderiye'ye çeşitli giyim eşyası, yün dokumalar, kokular, Almanya'dan silâh çeşitleri, Rusya'dan demir ve kurşun madenleri getiren Fransızlar buradan hububat, pamuk ve öküz derisiyle Orta Afrika, Arabistan ve Hindistan'dan gelen malları götürürlerdi. İskenderiye'ye silâh ve bazı madenler gönderen İngilizler de aynı tür malları alırlardı. İskenderiye'ye sık sık gelen Faslı tâcirler ise pamuk ve keten dokumalar, biber, kahve ve baharat çeşitleri alır, Mağribî yağ, ayakkabı ve yün elbise satarlardı. Hac mevsiminde bu ticaret çok daha canlı olurdu.

Doğu ve batı limanı diye iki kısımdan oluşan İskenderiye Limanı'nın doğusu yabancı ticaret gemilerine tahsis edilmişti. Burada ayrıca gümrük binası ile yabancı devletlerin konsoloshâneleri ve sefirlerin ikametgâhları bulunurdu. Doğu limanı devlet hazinesinin esaslı gelir kaynaklarından biriydi. Gümrük divanı adıyla anılan divanda mukâataaların işlerini gören İskenderiye gümrük emini, gümrüğün ve ona bağlı mukâataaların gelirlerini İskenderiye kadısının nezâretinde tahsil ve Kahire'deki Dîvân-ı Âlî'ye teslim ederdi. Mısır eyaletinin mukâataa ve gümrük gelir-

lerinin önemli bir kısmını oluşturan İskenderiye ve Reşîd gümrükleriyle bunlara bağlı mukâataaların gelirleri 1004'te (1595-96) 2.645.000, 1089'da (1678) 4.881.334, 1112'de (1700-1701) 4.991.527 ve 1217'de (1802) ise 5.405.705 para idi. Mısır'ın bütün mukâataa ve gümrük gelirlerinin 15.769.010 para olduğu düşünülürse İskenderiye gümrüğünün Mısır hazinei için ne kadar büyük önem taşıdığı anlaşılır. İskenderiye'de sanayi faaliyeti Memlûk dönemindeki gibi canlılığını korumuş; dokumacı, ipekçi, kasap, balıkçı vb. sanatkâr ve esnaf zümrelerinin kendi aralarındaki esnaf birlikleri varlığını sürdürmüştür. Osmanlı dönemi İskenderiye'sinde özellikle keten, ipek, yün ve pamuk iplik ve dokumacılığı ile sabun, kibrît, dericilik ve gemi sanayii gelişmişti. Mehmed Ali Paşa döneminin (1805-1848) başlangıcında İskenderiye'de 142 meslek zümresi vardı. Ticaret ve sanayiden başka İskenderiye deresinin iki tarafında ziraat üretim yapılıyor, burada daha ziyade zeytin, hurma, narenciye, dut, karpuz, kavun, incir ve üzüm gibi ürünler yetiştiriliyordu.

İskenderiye toplumu Türk, yerli halk, urban, Faslı, Şamlı gibi müslüman unsurlarla zimmî statüsündeki Rum, Avrupalı ve yahudi gibi gayri müslim tebaadan oluşmaktaydı. Osmanlı Türkleri, tedricen ve bilhassa XVIII. yüzyıldan itibaren İskenderiye halkının kızlarıyla evlenip yerli halkla kaynaşmaya başlamıştır. Müslüman halk genellikle limanda ve şehirde çeşitli ticarî, sınaî faaliyetler ve mesleklerle meşgul olurdu. Bazı yahudi ve hristiyanlar sancağın idaresinde malî işleri, özellikle de İskenderiye gümrüğünün eminiğini üstlenirken diğerleri sarraflık ve mücevhercilikle uğraşırdı. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden İskenderiye'ye gelip buraya yerleşen gayri müslimler ise köle ve câriye ticaretinin yanı sıra gemicilik ve kayıkçılık yaparlardı.

İskenderiye'de Osmanlı döneminde inşa edilen en önemli dinî yapılar Seyyidî Mıfrit Camii (1672), Hacı İbrâhim Tîrbâne Mescidi (1685), Ebû Ali Camii (1715) ve Abdüllatif Mescidi'dir (1756). İskenderiye'nin Bâbülbahr hattında bir bîmâristan ile şehrin birçok yerinde bulunan hammam ve su depoları diğer tesislerdir.

Osmanlı döneminde herhangi bir dış müdahaleyle karşılaşmayan İskenderiye XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Rus saldırılarına uğradı. 1772'de Ruslar, Bulutkapan Ali Bey'i isyana kıskırtmak ve bundan yararlanmak için İskenderiye

İskenderiye'den
bir görünüş

sularına bir donanma gönderdikleri gibi 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasından sonra da burada bir konsoloshâne açtılar. Başta Bulutkapan Ali Bey olmak üzere diğer yerli âsilerin Rusya ve bazı Avrupa devletleriyle ikili antlaşmalar yapmaları üzerine 1200 Şâbanında (Haziran 1786) İskenderiye'ye Cezayirli Gazi Hasan Paşa kumandasında bir Osmanlı donanması gönderildi. Donanmanın geri dönüşünden sonra İskenderiye, hatta Mısır'ın tamamı Memlûk beylerinin nüfuzları altında kaldı; bu durum 1798'e kadar devam etti. 30 Haziran 1798'de Fransızlar İskenderiye'yi kuşatıp ele geçirdiler ve İngiliz donanmasının muhtemel saldırısına karşı tahkim ettiler. Fakat donanmalarının 1 Ağustos 1798'de Ebûkîr sahilinde İngilizler'e mağlûp olmasının ardından Köse Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerinin de baskısıyla şehri terk ettiler. Bu arada Fransızlar'ca yayılan milliyetçilik fikirleri Mısır ve İskenderiye'de geniş yankılar uyandırmıştır.

Daha sonra Osmanlı, İngiliz ve Memlûkler arasında çıkan anlaşmazlıklar, 16 Mart'ta İngiliz donanmasının da İskenderiye'den ayrılmasıyla sonuçlandı. Memlûk emîrleriyle Osmanlılar arasındaki bazı ihtilâflar da Osmanlı kuvvetlerinin şehre hâkim olmasıyla son buldu. Kahire'de Fransa'ya meyilli Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya rağmen İskenderiye bir müddet daha Osmanlılar'a bağlılığını sürdürdü; bu süre içinde gümrük ve bununla ilgili muâkâtaa gelirleri İstanbul'a gönderildi.

Osmanlı donanmasının İskenderiye'den ayrılışından (11 Kasım 1806) sonra İngiliz hükûmeti Fransızlar'ın Mısır'a hâkim olmasını engellemek için kuvvet gönderdi. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya İskenderiye'yi savunması emrini verdi. Fakat onun nü-

fuzu altına girmek istemeyen İskenderiye hâkimi Emin Ağa ve şehrin ileri gelenleri Mehmed Ali Paşa'nın yardımlarını geri çevirdi. Bu olay İngiliz kuvvetlerinin işini kolaylaştırdı, Emîn Ağa da şehri İngilizler'e teslim etti (Mart 1807). Bir süre sonra Osmanlı hükûmetinin diplomatik girişimleri sonucunda İngiliz donanması İskenderiye'den çekilmiş (19 Eylül 1807) ve şehir tekrar Mısır eyaletine bağlanmıştı.

1798-1807 yılları arasında yabancı işgaline mâruz kalan İskenderiye sosyal ve ekonomik bakımdan çok kötü duruma düştü, halkı şehri terkedip civar bölgelelere göç etti. II. Mahmud, Mısır valisine ve İskenderiye beyine çeşitli emirler göndererek şehrin imarı, halkın refahının temini için ticarî ve sınaî faaliyetlerin geliştirilmesini, bu hususta özellikle Fransızlar'dan faydalanılmasını istedi. Fransız-İngiliz rekabetinin hâkim olduğu İskenderiye'de halk gittikçe Batılı hayat tarzını benimsemeye başladı.

İskenderiye'de ziraatı geliştirmek için II. Mahmud'a nisbetle anılan et-Tûr'a-tû'l-Mahmûdiyye adlı kanal 1821 Şubatın-

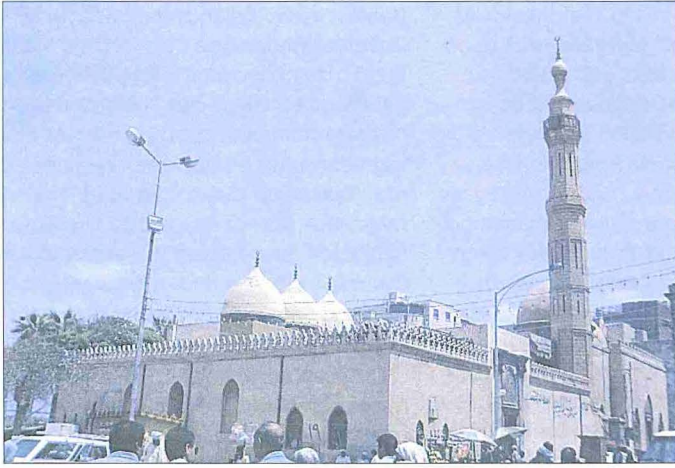
da devreye sokuldu. Böylece İskenderiye'nin Mısır'ın diğer yerleşim birimleriyle irtibatı sağlanmış, iç ticareti de canlandırılmıştır. Ayrıca 1827 Navarin deniz faciasından sonra İskenderiye'de tersane kuruldu ve burada güçlü bir donanma inşa ettirildi. Daha önce gayri müslim gemilerine kapalı olan batı limanı onlara da açıldı, 1844'te gemilerin tamiri için bir havuz, denizci yetiştirmek için bir mektep ve bir deniz hastahanesi kuruldu.

Kavalalı Mehmed Ali zamanında ayrıca İskenderiye'nin dış saldırılardan korunması için surları onarılmış, yenileri inşa edilmiş, gayri müslimlere kilise bina etme, çan çalma gibi dinî imtiyazlar verilmiş, böylece XIX. yüzyıl başında sayıları 100'e varmayan gayri müslim sayısı gelen Rum, Fransız, İngiliz ve İtalyanlar'la 1833'te 4886'ya, 1897'de ise 46.118'e ulaşmıştır. Şehrin umumi nüfusu ise 1840'ta 60.000 iken 1874'te 270.000 olmuştur. 1855 yılında İskenderiye'de on üç konsolosluk bulunuyordu. Yabancıların kiliselerden başka hastahane, otel, okul gibi sosyal kurumları vardı.

Mehmed Ali Paşa'nın halefleri döneminde İskenderiye'de Fransız nüfuzunun yerini İngiliz nüfuzu aldı; İskenderiye-Kahire-Süveyş demiryolu projesinin imtiyazları bir İngiliz şirketine verildi. Bu hatın ilk merhalesi Said Paşa'nın valiliği zamanında (1854-1863) tamamlandı. İsmâil Paşa döneminde (1863-1879) ilk defa bir iç demiryolunun devreye girdiği İskenderiye'de ticarî faaliyetler iyice arttı, 1879'da tatlı su getirildi ve 1897 yılında şehrin nüfusu 46.118'i yabancı olmak üzere 315.844'e ulaştı.

XIX. yüzyılda İskenderiye'de Napolyon Bonapart zamanında Fransız İlim Enstitüsü kurulmuştu. Bununla birlikte birçok camide İslâmî ilimlerin tedrisi de sür-

Halen
müze olarak
kullanılan
Kayıtbay
Kalesi -
İskenderiye

Büsrî
Camii –
İskenderiye

yordu. Açılan diğer yabancı özel okullar ve yayımlanan gazeteler aracılığıyla yabancı kültür ve nüfuzunun yayılmasını engellemek için el-Cem'iyetü'l-hayriyyetü'l-İslâmiyye adıyla bir dernek kurulduğu gibi *Kevkebü's-Şark, el-Ehrâm, et-Ticâre* adı altında gazeteler de çıkartılmıştı. Aynı dönemde posta heyeti, bir karma mahkeme ve İskenderiye'nin ünlü kütüphanesi, ayrıca Yunan ve Roma müzeleri açılmıştı.

İskenderiye 11 Temmuz 1882'de Urabî Paşa olayını bahane eden İngilizler'ce işgal edildi. Bu sırada şehir tahribata uğradı. İngilizler'in Mısır'ı işgalinden sonra İskenderiye'de hızla çoğalan gayri müslimlerin sayısı 1897'de 46.000 iken 1917'de 84.705 olmuş, on yıl sonra ise 100.000'i bulmuştu. Bunların 15.000 kadarı Rum, 12.000 kadarı İtalyan, 8000 kadarı İngiliz, 5000 kadarı Fransız ve 3000 kadarı Avusturyalı, geri kalanlar ise başka milletlerdendi. Bu dönemde İskenderiye'de sanayi faaliyetlerini engelleyen Batılılar halkı pamuk, buğday gibi ziraî faaliyetlere teşvik etmişlerdi. Gerçekten İskenderiye Limanı'ndan çıkan malların çoğu pamuk ve tahlil ürünleri olup Avrupa ülkelerinden gelen malların çoğunluğunu ise sanayi mâmulleri oluştururdu.

I. Dünya Savaşı başlayınca İngilizler İskenderiye ve Mısır'da sıkıyönetim ilân ettiler. II. Dünya Savaşı'nda ise İskenderiye İngiliz donanmasının Akdeniz'de üssü haline geldi. 1951'den itibaren Mısır'daki nüfuzu azalan İngiltere yalnız Mısır'da değil Suriye, Lübnan, Ürdün, Irak, Arabistan ve Yemen'de de nüfuzunu tesis için bu ülkelerin temsilcilerini İskenderiye'de bir araya getirdi. Câmiatü'd-düveli'l-Arabiyye'nin ilk belgesi olan ve İskenderiye Protokolü adıyla anılan belge 7 Ekim 1944'te bu toplantıda imzalandı. Kral Fâruk'un

devrilmesinden (23 Temmuz 1952) ve Milletlerarası Süveyş Kanalı Şirketi'nin devletleştirilmesinden sonra İskenderiye'de yabancı sayısı tedricen azaldı. 1952 devriminin ardından şehrin idaresi önce geçici bir komisyona, 1955'ten itibaren de İskenderiye muhafızı başkanlığında büyük bir komisyona havale edildi.

İskenderiye önemli bir ticaret ve sanayi merkezi olarak Mısır'ın Kahire'den sonra ikinci önemli şehri ve en büyük ihracat ve ithalat limanıdır. Yılda 2700 gemiyi karşılayan limanda üç gümrük vardır. Mısır sanayi faaliyetlerinin % 15'inin toplandığı İskenderiye'de özellikle pamuk, keten, yün ve ipek dokumacılığı ile triko ve gıda maddeleri, otomobil, kibrit, cam, demir çelik, elektrik, radyo, petrol, çimento, kâğıt, sabun, plastik ve ilaç endüstrisi gelişmiştir. Önemli bir kısmı denizcilik, gemicilik ve balıkçılıkla geçinen İskenderiye halkının bir kısmı da tarımla uğraşır. Ilıman bir iklimi olan ve bünyesinde çeşitli asırlara ait eserler bulunan İskenderiye turistlerin de çok uğradığı bir yerdir.

Kahire Üniversitesi'ne bağlı olarak 1938'de İskenderiye'de Hukuk ve Edebiyat fakülteleri açılmış, 1942'de Hukuk, Edebiyat, Tıp, İlimler, Mühendislik fakültelerinden oluşan Fârûku'l-ewvel Üniversitesi devreye girmiştir. Şehrin 1960 nüfus sayımında 1.516.224 olan nüfusu 1976'da 2.317.705, 1986'da 2.926.859 olmuş, 1998'de ise 3.200.000'e ulaşmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 3, s. 58, 216, 319; nr. 4, s. 51, 201; nr. 5, s. 280; nr. 7, s. 56, 204, 224, 259, 477, 978; nr. 9, s. 97; nr. 10, s. 86; nr. 12, s. 290, 590; nr. 14, s. 793, 956; nr. 15, s. 22, 27; nr. 16, s. 35, 94; nr. 19, s. 166; nr. 23, s. 119; nr. 24, s. 295, 319; nr. 27, s. 262; nr. 28, s. 240, 319; nr. 29, s. 101; nr. 31, s. 35, 87; nr. 32, s. 72, 75, 87; nr. 33, s. 105; nr. 34, s. 27, 69, 223; nr. 35, s. 216; nr. 38, s. 99, 125, 126; nr. 40, s. 182; nr. 42, s. 17; nr. 46, s. 245; nr. 58, s. 90; nr. 60, s. 187; nr. 67, s. 92; nr. 72, s. 246, 255; nr. 73, s. 223, 353, 463; nr. 75, s. 240; nr. 76, s. 57; nr. 78, s. 496, 722; BA, MD Zeyli, nr. 3, s. 54; BA, KK, nr. 79, s. 370, 391, 482; nr. 108, s. 123, 182, 195; nr. 155, s. 114; nr. 176, s. 52; nr. 218, s. 17; nr. 222, s. 240; nr. 224, s. 306; nr. 238, s. 325; nr. 252, s. 38; nr. 262, s. 83; nr. 266, s. 19; BA, MAD, nr. 2775, s. 1365; nr. 6004, s. 18; nr. 7534, s. 1550; BA, *Ecnebi Defterleri*, nr. 13/1, s. 63, 98; Arşivü's-şehri'l-Akârî bi'l-İskenderiyye, nr. 1, 4, 11-14, 55, 73, 76, 98, 101, 107, 146; İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, V, 235, 302, 330, 373, 410, 477; Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriyye* (nşr. Ertuğrul Zekâi Ökte v.dğr.), İstanbul 1988, IV, 1485-1495; Celâlzâde, *Tabakâtü'l-memâlik*, vr. 113^{a-b}; Diyarbekrî, *Nevâdirü't-tevârih*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 596, vr. 317^b-319^a; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, X, 122-124, 668 vd.; Ceberî, *'Acâibü'l-âşâr*, III, 3, 4, 5, 11, 46; IV, 46, 48, 70; a.m.f., *Mazharü't-takdîs* (nşr. Muhammed Cevher – Ömer ed-Desûki), Kahire 1969, s. 25, 46, 312, 369; F. Mengin, *Histoire sommaire de l'Egypte sous le gouvernement de Mohammed Aly*, Paris 1839, s. 14, 51, 74; M. G. Jandet, *Atlas historique de la ville et des parts d'Alexandrie*, Caire 1921; Barkan, *Kanunlar*, s. 291-292, 355-387; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 288, 331, 391; IV/1, s. 502-503, 512, 514, 604-605; Cemâleddin eş-Şeyyâl, *el-İskenderiyye*, Kahire 1952; Muhammed Sub-

Piri Reis'in
Kitâb-ı
Bahriyye adlı
eserinde
İskenderiye'yi
gösteren
harita
(İÜ Ktp., TY,
nr. 6605, vr. 295^a)

İSKENDERİYE

hî Abdülhakîm, *Medinetü'l-İskenderiyye*, Kahire 1958; S. J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517-1798*, Princeton 1962, s. 110-117; Ahmed Seyyid, *el-İskenderiyye: ez-Zurûfû'l-ıtabî'iyye ve'n-neşâtü'l-beşerî ve's-sûkkân*, İskenderiye 1970; *Delilü'l-İskenderiyye*, Kahire 1971; Ömer Abdülazîz Ömer, "Müctema'ü'l-İskenderiyye fi'l-'aşri'l-'Osmânî", *Müctema'ü'l-İskenderiyye 'abre'l-'uşûr*, İskenderiye 1973, s. 320, 326; Abdülvehhâb Bekr, *ed-Devletü'l-'Osmâniyye ve Mısır fi'n-nuşfi's-sâni mine'l-karnî's-sâmin-'aşer*, Kahire 1982, s. 71, 73, 83, 93, 96-97, 136; Salâh Ahmed Herîdî, *el-Câliyatü'l-İrubbîye fi'l-İskenderiyye fi'l-'aşri'l-'Osmânî*, İskenderiye 1989; Ali Sa'd en-Nâdî, *el-İskenderiyye fi'l-'aşri'l-'Osmânî: 1512-1809* (yüksek lisans tezi, 1990), Câmîatü'l-İskenderiyye; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990, tür.yer.; Abdülazîm Ramazan, *Târîhu'l-İskenderiyye fi'l-'aşri'l-hadîs*, Kahire 1993; R. B. Satloff, "Prelude to Conflit: Communal Interdependence in the Sanjak of Alexandretta, 1920-36", *MES*, XXII (1986), s. 147-180; M. J. Reimer, "Colonial Bridgehead: Social and Spatial Change in Alexandria 1850-1882", *IJMES*, XX (1988), s. 531-553; a.mlf., "Ottoman Alexandria: The Paradox of Decline and the Reconfiguration of Power in Eighteenth-Century Arab Provinces", *JESHO*, XXXVII/2 (1994), s. 106-146; Rhuvon Guest, "İskenderiye", *İA*, V/2, s. 1087-1088.

SEYYİD MUHAMMED ES-SEYYİD

İSKENDERNÂME

(bk. İSKENDER).

İSKENDERUN

Akdeniz bölgesinde
Hatay iline bağlı ilçe merkezi.

Aynı adı taşıyan körfezin doğu kenarında, Amanos dağlarının dik bir duvar gibi yükselen yamacı önündeki kıyı ovasında kurulmuştur. Aşılması güç bir engel oluşturan Amanos dağlarını Belen geçidindeki alçalma noktasından yararlanarak aşan ve eski çağlardan beri önemini korumuş olan bir yolun (Halep-Antakya-İskenderun yolu) Akdeniz kıyılarına ulaştığı kesimde yer alması şehrin önemini arttırmıştır. Şehrin limanının batıda hafif bir çıkıntı meydana getiren bir burnun siperinde yer alması, eski dönemlerden beri burada gemilerin barınmasını kolaylaştıran bir başka coğrafi özelliktir.

İskenderun, milâttan önce 333 yılında Büyük İskender'in adına izâfe edilerek Alexandria adıyla kuruldu. Şehri kuranın bizzat İskender'in kendisi olduğuna dair rivayetler bulunmakla birlikte kumandanlarından Antigone tarafından kurulduğu-

na dair bilgi daha çok kuvvet kazanmıştır. Şehrin yerinde veya yakınında daha önce Fenikeliler'in tesis ettiği Myriandus şehri bulunuyordu. Myriandus da sonradan yerini alacak olan İskenderun gibi İran, Mezopotamya ve Yukarı Fırat havzası ürünlerini batıya, Akdeniz dünyası ürünlerini ise yakın doğuya sevkeden bir liman olarak kullanılıyordu. Büyük İskender'in Dârâ'ya karşı başarı elde ettiği Issos savaş alanına yakın bir yerde bulunan Alexandria'yı İskender adına kurulan öteki şehirlerden ayırmak için buraya önceleri Alexandria Kata Issos denildi. İskenderun'un avantajlı liman özelliklerine sahip olmasına rağmen şehrin İskender sonrası sahiplerinden olan Selevkoslar'ın Antakya'nın limanı olarak Âsi ırmağı ağzındaki Seleucia Pieria'yı (bu liman günümüzde tamamen dolmuştur) kullanmış olmaları şehrin bu dönemde fazla gelişmediğini gösterir. İskenderun'un gelişmesini engelleyen bir başka faktör de çevresindeki bataklıklardı. Bu bataklıkların sebep olduğu bazı hastalıklar yüzünden şehrin adı daha sonraki Roma döneminde "Alexandria Scabiosa" olarak geçmektedir.

Roma devrinde İranlılar'ın saldırısına uğrayan ve bu arada kalesi tahrip edilen (III. yüzyıl) İskenderun, IV. yüzyıldan sonra özellikle Akdeniz'in güney sahilindeki aynı adı taşıyan şehirden ayırt edilebilmek için Alexandria Minor (Küçük İskenderiye) adıyla anılmaya başlandı. Günümüzde Batı dillerinde kullanılan Alexandrette (Fransızca), Alessandrotto (İtalyanca) isimlerinin sonundaki küçültme ekleri de şehre bu anlamı vermektedir. Esasen Araplar'ın kullandığı İskenderüne şekli de Ârâmîce küçültme biçiminden ileri gelmektedir. İskenderun VII. yüzyıl ortalarında müslüman Araplar'ın hâkimiyetine girdi. Harap olmuş bulunan kalesi Abbâsî

Halifesi Vâsiq-Billâh zamanında İbn Ebû Duâd tarafından inşa ettirildi (Ebû'l-Fidâ, s. 255). İslâm devrinde Suriye'de meydana getirilen beş askerî-idarî bölgeden (cünd) biri olan Kınnesrîn cündü içinde yer alan İskenderun'un bu dönemde de henüz liman olarak ön plana çıkmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Araplar da İlkçağ'daki Seleucia Pieria Limanı'nın yerini almak üzere Âsi ağzı yakınında Süveydiye (günümüzdeki Samandağı) Limanı'nı kurarak burayı kullanmaya başlamışlardı.

Ortaçağ'da İskenderun müslüman Araplar'ın elinde devamlı olarak kalmamış, Doğu Roma ile (Bizans) İslâm devletleri arasında birçok defa el değiştirmiştir. XI. yüzyılda Büyük Selçuklu topraklarına katılan şehir daha sonra Eyyûbîler'e geçmiş, I. Haçlı seferleri sırasında 1097'de Tankred tarafından zaptedilmiştir. Bu dönemde kurulan Antakya Prinkepsliği'nin sınırları içinde kalan İskenderun, 1268'de Memlûkler'in Antakya Prinkepsliği'ne son vermesi üzerine yeniden İslâm topraklarına katılmıştır. XIV. yüzyılın başında Ebû'l-Fidâ burayı تنها bir yer olarak gösterir. Bu devirdeki Doğu Akdeniz limanları hakkında geniş tasvirler yapan Sanuto da İskenderun'dan hiç söz etmez. Şehrin bu dönemdeki liman faaliyetinin sönük olması, İskenderun körfezinin batı sahillerinde önem kazanmış olan Ayas (günümüzdeki Yumurtalık) Limanı'ndan dolaydır.

İskenderun XIV ve XV. yüzyıllarda Memlûkler'in Halep valileri, bazan da Dulkadirî emîrlerinin idaresi altında kaldı. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi esnasında Osmanlı topraklarına katıldı. Osmanlı idaresi altına girdiği ilk yıllarda şehir hakkında bilgi veren Pîrî Reis burasını, "Bir alçak burnun üzerinde bir harap kal'adır" şeklinde tarif eder. Kanûnî Sultan Süleyman

İskenderun
Hükümet
Konağı -
Hatay